

Corso di Formazione
«Saperi e competenze per l'insegnamento
delle lingue e delle civiltà classiche nella scuola»

Mario De Nonno

**Istantanee di vita quotidiana da una piazza
di età imperiale**

Genova - «Latina didaxis» - 28 gennaio 2021

Per secoli, nella *koiné* culturale greco-romana del bacino del Mediterraneo, piazze e strade, aule scolastiche e impianti termali, anfiteatri e circhi, sono stati palcoscenico della più fitta *conversatio*: incontri e scontri, chiacchiere e litigate, affari e processi, *gossip* pubblico e privato.

Per recuperare in qualche modo il sapore e l'eco di questa dimensione della vita quotidiana antica, accanto alle più note fonti letterarie (dalla satira di Orazio all'*Asino d'oro* di Apuleio) e documentarie (come i graffiti e i 'manifesti' pompeiani), una testimonianza preziosa e poco valorizzata ci viene offerta da varie scenette presenti nelle sezioni dedicate ai *colloquia* dei cosiddetti *Hermeneumata Pseudo-Dositheana*, i manualetti pratici di lessico e conversazione bilingui – a noi fortunatamente conservati in varie redazioni da manoscritti medievali e umanistici – con i quali persone di madrelingua greca o latina si impraticavano nei primi elementi della comunicazione reciproca.

The Colloquia of the Hermeneumata Pseudodositheana, I: **Colloquia Monacensia-Einsidlensia, Leidense-Stephani,** and **Stephani**. Ed. with Introduction, Translation, and a Commentary by Eleanor Dickey, Cambridge 2012.

The Colloquia of the Hermeneumata Pseudodositheana, II: **Colloquium Harleianum, Colloquium Montepessulanum,** **Colloquium Celtis,** and **Fragments**. Ed. with a Commentary by E. D., Cambridge 2015.

THE COLLOQUIA
OF THE
HERMENEUMATA
PSEUDODOSITHEANA

VOLUME I

COLLOQUIA
MONACENSIA-EINSIDLENSIA,
LEIDENSE-STEPHANI,
AND STEPHANI

ELEANOR DICKEY

CAMBRIDGE
CLASSICAL TEXTS AND
COMMENTARIES

49

CAMBRIDGE

και·λιας·τελαμονος	& lias tēlamonius	Ἰνσιριτ·ηερμενε	
σνε·ζηλταν	stanes fuerunt	αισατα·ιδ·λιβκι·χι·	
τοτε·και·νες·θωρ	tunc & nestor	περισ·γναλα·συροφης	
δια·το·γερας	propt̄ senectutem	δεων·ιερ·σι·τι·ο·νε	
πλορ·σι·ω·σε·τι·μο·ση	honeste honoratus ē	καθη·μερινη	cotidiana
οπλοισ·πα·λι·ν·διο·ο·μη·αν·ε	armis iterū diomedes	συ·να·να·στ·ρο·φη	conuersatio
λιας·ο·η·λε·ρ·ε	oilei	ημερα	dies
και·τε·λα·μο·νιο·ισ·ι·σο·ι·ς	& telamonios equalis	ελειος	solis
α·ω·ρο·ισ·τι·μ·η·θ·ε·μ·τε·ς	p̄tius honoratus sunt	α·νε·τι·α·εν	ortus est
α·πε·χ·ω·ρ·η·σ·εν	discesserunt	η·λι·ου·α·να·το·λη	solis ortus
α·ικ·ω·πο·λυ·πο·ι·τη·ς	discolor p̄la	φω·ς	lux
το·ζω·τε·κ·ρο·ς	signate ueros & iaculis	φλο·ς	lumen
κ·λια·κο·ν·τι·ω	& iaculo	η·α·η·φ·ω·τι·ζι	iam lucet
α·γα·μ·ε·μ·νον	agamemnon	η·ω·ς	aurora
και·ε·πε·νη·θη	& laudatus est	π·ρο·φ·λο·ς	ante lucem
η·πα·χι·λλ·ω·ς	& achille	π·ρο·ει	mane
και·το·τε·α·χι·λλ·ε·ρ·ε	& tunc achillis	ε·γ·ρο·μι	surgo
το·το·ρ·ε·κ·το·ρο·ε·πι·ω·μα·θη·ε·τα·ρι·ς·co·r·pu·s	hætaris corpus	η·τ·ε·ρ·θη	surrexit
πε·ρι·το·ν·το·ρ·πα·τρο·κ·λο·υ·	circū patrocli	ε·κ·τη·ς·κ·λει·νη·ς	delecto
τα·φο·ν	timulum	κ·λει·νη	lectum
τρι·ς·πε·ρι·ε·σ·ρε·ν		ε·γ·ρη·το·ρη·σ·εν	uigilauit
και·το·τε·α·πο·λ·ω·ν		ε·κ·ε·ε·ς	heri
πα·ρα·τοι·ς·λο·ι·ποι·ς·θ·ε·ο·ι·ς		ε·πι·πο·λο·ι	diu
ε·ρα·νε·με·μ·ψ·α·το		ε·ν·δυ·σ·ο·ν·μο·ι	uestime
ο·πι·το·ι·το·α·ρ·τι·η·ρ·ε·σ·κε·ν		δο·σε·μο·ι	damini
η·ρε·σ·εν·δε·τοι·ς·λο·ι·πο·ς		υ·πο·δη·μα·τα	calciamenta
η·ν·α·ι·ερ·μο·ρ		κα·το·υ·ς·π·ε·ι·χο·ι·ς	& udonef
το·το·ρ·ε·ι·στο		κ·λι·μα·ζ·υ·δα·ς	& brachas
α·φ·ε·λ·κ·ρ·ο·ν·ρο·σ·ω·μα·;		η·α·η·υ·πο·δη·θη	iam calciamentum

Γων ἀγαθῆ τύχῃ καὶ
ἀτυχῶς. Ἐπεὶ δὲ
ὄρω πολλοὺς ἀδύ-
μωτους ῥωμαῖσι
διαλεγόμεναι, ἡ μνησ-
τεντε ἀχορῶς δύνανται.
διὰ τῆν διαχορῶν
ἡ πολλῶν ἀδύμωτων
ῥημάτων, τῆν γὰρ κα-
κοπαθῶν ἡ φιλοπο-
νία, οὐκ ἐφασκεῖν
τοῦ μὴ ποιῆσαι, ὅτι
ἡ ῥῆσι βιβλίοις ὄρε-
υμῶν, πάντα τὰ
ῥημάτων συγγραφεῖν.
πολλοὺς γὰρ ὄρω ἀδύ-
μωτοι, οὐ κατὰ
ἀξίαν καθὼς αὐτὸ τὸ
πρόβλημα αὐτῶν, ἡ δὲ
τῆς ἰδίας ἀδύμω-
ῆς γυμνασίῃς ἡ δὲ
οὐτως κενὴ καὶ ἡ
ἀπὸ τῶν πρῶτου
ἀπικνετῶν, μὲν
τῶν ὄρεων, δὲ τῶν
τῶν, οὐ τὸ μὲν
ἡ δὲ καὶ ὄρεων ποιῆσαι,
ἡ δὲ βούλεται ἀπαι-
φαγορῶν ποιῆσαι μὲν-
δὲνα βλῆτιον, μὲν

Cum bona fortuna &
feliciter. Quoniam
video multos Capi-
entes Latine
Loqui & graece:
neq. facile posse
pp difficultatem
& multitudinem
verborum: meo la-
bore & indu-
soria non perferri:
ut nō facerem: ut
tribus libris inter-
pretamentorum omnia
verba conscribere
Multos. n. video co-
natos non pro
dignitate sicut ipa
res postulat. Sed
sua cupiditate
& excitatione gra-
sic inanem gloriam
a primo
abstulerunt: usq. ad
extremum. pp quā cum
sua non audeo
plura verba facere
Sed volo omnibus
palam facere ne-
mine melius neq.

Momenti di vita quotidiana

- a) La sveglia e la *toilette*
- b) Lo scolaro in classe
- c) Il *pater familias* in tribunale
- d) In piazza
  1. Incontrare un amico
  2. Chiedere un prestito
  3. Restituire un prestito
  4. Reclamare un debito
  5. Fare un giuramento
  6. Litigare
- e) La visita all'amico infermo
- f) La richiesta d'aiuto dell'amico in difficoltà
- g) L'invito a cena
- h) Alle terme
- i) Preparativi per la cena
- j) La cena
- k) Il *pater familias* rientra alticcio: rimproveri
- l) Preparativi per la notte

Richiesta di assistenza in giudizio

Coll. Monacense-Eisidlense § 4 Et paterfamilias procedens occurrit amico suo et dixit: «Ave, Gaie (gr. Γάιε)», et osculatus est eum. Et resalutavit dicens: «Bene valeas, Lucie. Est te videre? Quid agis?» - «Omnia recte: Quomodo habes?» - «Gratulor tibi sic quomodo mihi. <Est mihi> iudicium.» - «Ad quem? ad quaestorem?» - «Non ibi.» - «Sed ubi? Ad proconsulem?» - «Nec ibi, sed ad magistratus ex subscriptione praesidis provinciae.» - «Quale autem est ipsa res (gr. πράγμα)?» - «Non valde magnum: est enim pecuniarium, ut omne videas. **Si vacat tibi, adesto nobis**. Iudices enim diem nobis dederunt hodiernam. Sententia dicitur (gr. απόφασιν ἐρούμενοι). Quare volo te praesente de causa cum advocatis tractare.» - «Adhibuisti?» - «Adhibui.» - «Quos?» - «Tuos amicos.» - «Bene fecisti.» - «Constituisti? Circa quam horam? In quo loco?» - «In foro, in porticu, iuxta stoam Victoriae.» - «Post modicum (gr. μετ' ὀλίγον) ibi venio.» - «Sed rogo, in mente habeas.» - «Securus esto: mihi pertinet.»

- Hor. *serm.* 1, 9, 4 sg.; 35 sgg. «Quid agis, dulcissime rerum?» - «Suaviter, ut nunc est, et cupio omnia quae vis» ... Ventum erat ad Vestae ... et casu tum respondere vadato debebat ... «**Si me amas ... paulum hic ades**» - «Inteream, si aut valeo stare aut novi civilia iura ...» - «Dubius sum, quid faciam ... tene relinquam aut rem.» - «Me, sodes.» - «Non faciam!»

Invito a visitare un infermo

Coll. Monacense-Einsidlense § 6 «Si vis, veni mecum.» - «Ubi (gr. ποῦ)?» - «Ad amicum nostrum Lucium. **Visitemus** eum.» - «Quid enim habet?» - «Aegrotat.» - «A quando (gr. ἀπό πότε;)?» - «Intra paucos dies incurrit.» - «Ubi manet?» - «**Non longe.**» - «Sis, ambula.» - «Haec est, puto, domus eius.» - «Haec est.» - «Ecce ostiarius. Interroga illum, si possumus intrare et videre dominum eius.» - *Et ille dixit:* «Quem quaeritis?» - «Dominum tuum. De salute eius venimus.» - «Ascendite.» - «Quot scalas?» - «Duas. Ad dexteram pulsate, si tamen venit» - *Processerat enim.* «Pulsemus. Vide: Quis est?» - «Avete omnes» - «Dominum tuum volumus visitare, si vigilat. Nuntia me.» - *Et ille dixit:* «Non est hic.» - «Quid narras? Sed ubi est?» - «Illuc descendit ad lauretum deambulare (gr. ἐκεῖ κατέβη ... ἄς τὸν δαφνῶνα διακινῆσαι).» - «Gratulamur illi. Cum venerit, dices illi nos ad ipsum gratulantes venisse ad salutem eius, quia omnia recte habet (gr. πάντα ὀρθῶς ἔχει).» - «Sic faciam».

- Hor. *serm.* 1, 9, 16 sgg. «Persequar hinc quo nunc iter est tibi» - «Nil opus est te circumagi. Quendam volo **visere** non tibi notum. Trans Tiberim **longe** cubat is, prope Caesaris hortos.» - «Nil habeo quod agam et non sum piger: usque sequar te.»

Reclamo di un debito

Coll. Harleianum § 23 «Non est iste Lucius, qui meum aes habet? Hic est! Accedens ergo salutabo eum. – “Ave, pater familias. **Nondum possum accipere meum, quod mihi debes** tanto tempore?”» – «Quid dicis? Insanis?» – «Feneravi tibi aes et dicis “insanis”? Fraudator, non cognoscis me?» – «Duc te (gr. ὑπάγε)! Quaere cui fenerasti! Ego enim nihil tuum habeo.» – «Iura mihi!» – «Iuro ubi velis.» – «Eamus, iura in templo!» – «Per deum hunc, nihil mihi dedisti.»

Cfr. *Coll. Leidense* § 10 «Si non periurus, iura mihi». – Et ego iuravi simpliciter et non periuravi: «Per deum optimum maximum | sic mihi deus propitius | per salutem cuiuslibet | quod periurus in hoc sacramento non inveniar!» - Tunc mihi creditit.

Coll. Montepessulanum § 19 (scena di cena) «Nihil opportunius! Et in foro te hodie inquisivi. Tibi dico, paterfamilias! Nondum possum meum recipere, quod mihi debes?» – «Cras tibi dabo.» – «Illudis me.» – «Non, inquam.»

- Petronius, 57, 5 Homo inter homines sum. Capite operto ambulo. Assem aerarium nemini debeo. Constitutum habui numquam. Nemo mihi in foro dixit: «**redde quod debes!**» (cfr. Sen. *epist.* 18, 14; Mart. 9, 92, 7 sg.)

Litigio (1)

Coll. Harleianum § 18 «Maledicis me, malum caput? Crucifigaris!» - «Male facis et nescis quod non expedit tibi.» - «Qua re?» - «Quoniam ego ingenuus homo sum, tu autem nequam servus.» - «Silentium habe (gr. σιγήν ἔχε).» - «Vis ergo discere? Non sum tibi par!» - «Non, impostor? Volo discere utrum servus es aut libertus!» - «Non do tibi rationem!» - «Qua re?» - «Quoniam non es dignus.» - «Eamus ad dominum tuum!» - «Fortasse (gr. τυχόν)! Ego enim ingenuus omnibus notus et pater familias!» - «Apparet a facie tua! Eamus nos.»

Litigio (2)

Coll. Harleianum § 24 «Et maledicit bestiarius?» - «Dimitte me, et dentes eius excutio!» - «Ego te excaeco!» - «Video, quid mihi facies?» - «Ego <te> faciam in carcerem ire, ubi dignus es senescere.» - «Maledicis me, custodite?» - «Non curo te.» - «Amicum habes, et me invenies habentem.» - «Bene dicis.» - «Ecce, concedo tibi».

- Petronius, 57-58.

Per approfondire

Didattica:

- E. Dickey, *Learning Latin the Ancient Way. Latin Textbooks from the Ancient World*, Cambridge 2016.
- E. Dickey, *Learn Latin from the Romans*, Cambridge 2018.

Contestualizzazione:

- E. Dickey, *Stories of Daily Life from the Roman World. Extracts from the Ancient Colloquia*, Cambridge 2017.
- M. De Nonno, 'Et interrogavit Filocalus'. *Pratiche dell'insegnamento in aula del grammatico*, in *Libri di scuola e pratiche didattiche dall'Antichità al Rinascimento*. Atti del Convegno (Cassino, 7-10 maggio 2008), a c. di L. Del Corso e O. Pecere, Cassino 2010, I pp. 169-205.

Lingua:

- R. Ferri, *in latino dei 'Colloquia scholica'*, in *Aspetti della scuola nel mondo romano*. Atti del Convegno (Pisa, 5-6 dicembre 2006), a c. di F. Bellandi e R. Ferri, Amsterdam 2008, pp. 111-177